

ШЛЯХИ УТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКИХ МІСТ X – XIV СТ. У МЕЖИРІЧЧІ
ВЕРХНЬОГО ПРУТА ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Не дивлячись на активне дослідження міст, багато питань ще залишаються дискусійними й остаточно не вирішеними. Серед них найактуальнішою залишається проблема походження давньоруських міст. Вирішити її – означає встановити, якими шляхами з поселень вільних общинників, що займалися виключно ремеслом і торгівлею, виникли міські торгово-ремісничі посади. Однією із важливих рушійних сил генезису давньоруських міст був феодалізм. У вирішенні проблем походження давньоруських міст значну роль відіграють торгово-ремісничі поселення або факторії. З'ясовуючи питання про витоки й еволюцію давньоруських міст домонгольського періоду, автор приєднується до тих науковців, які при дослідженні генези майбутніх міських осередків враховують не тільки такі фактори, як розвиток ремесла і торгівлі у тому чи іншому осередку, а й звертають увагу на місцеві фактори еволюції сільської общини [Винокур, Горішній, 1994, с. 255; Тимошук, 1990, с. 112].

Але при цьому слід враховувати той факт, що міста виникали протягом всієї феодальної епохи і в різні історичні періоди цей процес миг мати свої особливості [Тимошук, 1995, с. 191]. На думку П. Толочка, на всій території Київської Русі міста з'явилися двома шляхами: общинно-феодальним і феодальним (державним) у процесі природної еволюції нових соціальних форм життя, які виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства і розвитку феодальних відносин [Толочко, 1989, с. 233].

Першим був общинно-феодальний шлях, який характерний для перехідної епохи суспільно-політичного розвитку слов'янського суспільства у VIII-X ст. У цей час усі міста вирости із міжплемінних центрів, ставши таким чином першими вогнищами ранньофеодальних виробничих відносин, які щойно почали зароджуватися на Русі. У такому випадку мова може йти про формування міста на основі надобщинних центрів з розвинутим ремеслом, оскільки інших центрів громадського життя в той час не було. До прибічників цієї теорії можна віднести тих дослідників, які вважають, що перші міста оформилися на базі родоплемінних або племінних центрів [Толочко, 1989, с. 50-70; Петрухин, Пушкина, 1979, с. 109; Тимошук, 1995, с. 190-204].

Перші ранньослов'янські міста на теренах давньоруської держави з'явилися в VIII-X ст. Усі вони мали дві складові частини – дитинець і посад, кожна з яких були оточені оборонними спорудами у вигляді валу з дерев'яною стіною та рову. Обґрунтувати общинну теорію походження міст за допомогою археологічних матеріалів, на думку Б. Тимошука, можна лише в тому випадку, коли буде простежено, яким чином ремісничі поселення надобщинних центрів зуміли зберегтися й звільнитися від опіки військово-служилої знаті князівських фортець і разом з ними утворити єдину поселенську структуру – місто [Тимошук, 1995, с. 191].

Важливі археологічні дані про процес формування ранньослов'янських міст отримали науковці під час дослідження безіменного міста на р. Прут біля с. Ревно. Тут у IX ст. існував общинний центр, який складався із городища-сховища із поселенням общинної знаті, ремісничого поселення із власними укріпленнями. Останнє знаходилося за 500 м від сховища. Маючи власні укріплення, воно могло виступати осередком вільних від общини ремісників,

продукція котрих йшла не тільки на задоволення потреб своєї общини, а й за її межі. Такий стан речей сприяв поступовому переростанню об'єднання поселень у ранньофеодальне місто.

Біля рубежу IX-X ст. оборонні лінії сховища в урочищі Городище разом з розташованим поруч з ним поселенням общинної знаті були спалені і на їхньому місці побудована князівська фортеця. При цьому населення ремісничого поселення в урочищі Царина звільнилося від влади общинної знаті, але над ним нависла загроза потрапити під владу князівської військово-служивої знаті. Для закріплення своєї свободи і захисту своїх інтересів ремісники поселення Царина, очевидно, об'єдналися у незалежну сусідську общину. Укріплені лінії поселення Царина при ліквідації сховища були ще більше посилені. На місці дерев'яних стін, які прикривали поселення з напільної сторони, був насипаний вал, на вершині якого звели дерев'яні оборонні стіни, очевидно, зрубної конструкції [Тимошук, 1982, с. 135]. Як додаткове укріплення могли використовувати вал ранньозалізного віку, який розміщувався за 400 м від попереднього. Ці укріплені лінії, очевидно, виступали як символ свободи і незалежності поселення ремісників [Тимошук, 1993, с. 34-37].

Отже, головні археологічні ознаки поселення Царина (наявність власних укріплень, незалежний від князівської фортеці розвиток ремесла, орієнтація цього ремесла на ринок, входження його в поселенську структуру на чолі з князівською фортецею і відособленість стосовно неї) характерні для міських посадів-общин. Торгово-ремісничий посад, князівська фортеця і навколишні поселення X ст. – усе це складові частини ранньофеодального міста на р. Прут, заснованого східними слов'янами

Аналогічна історико-топографічна ситуація склалася в Полоцьку. В основі літописного міста були поселення кривичів VIII-IX ст. Їхнім центром вважалася фортеця, яка в X ст. була спалена. Неподалік, на зручнішому місці, в X ст. споруджуються укріплення нового дитинця. Протягом XI-XIII ст. біля нього з'являється “Окольне місто” і ремісничий посад. Місто також оточували монастирі, які, як вважають дослідники, були споруджені на місці раніших поселень кривичів [Штыхов, 1975, с. 21-33].

Давньоруське місто Псков також виникло на основі груп раніших поселень, причому не тільки слов'янських, а й балтійсько-фінських. Як вважають науковці, у центрі цієї поселенської структури уже в VI-VII ст. виникло городище-дитинець [Белецкий, 1983, с. 46-80; Плоткин, 1982, с. 157-165]. На період VIII – X ст. Псков став центром союзу міжплемінного об'єднання псковських кривичів [Лабутна, 1983, с. 7-45]. Поступово життя на навколишніх поселеннях затухає, населення яких, очевидно, переселяється під захист псковської фортеці.

Такі ранньофеодальні міста були не простою сукупністю колишніх родоплемінних поселень, а зовсім новим соціальним організмом зі складним багатофункціональним змістом, який обумовив його соціально-топографічну і адміністративну структуру. В його основі лежав принцип двочасності: фортеця-дитинець і посад.

На інших теренах Київської держави подібні ранньослов'янські міські осередки відомі в Монастирку – адміністративно-господарському центрі полянських племен, Тітчисі – городищі землі в'ятичів, Горналі – племінному центрі сіверян, Ніцахі – в межах поширення роменської археологічної культури тощо [Максимов, Петрашенко, 1988, с. 93, 94; Москаленко, 1965, с. 20, 132, 134; Куза, 1981, с. 32, 33; Сухобоков, 1984, с. 164-167].

Більшість з них загинула з вини київської центральної адміністрації, яка підкоряла собі місцеві племена. Характер військового протистояння київської центральної влади і місцевих племен у боротьбі за входження таких племінних союзів до складу Київської держави простежується і на інших територіях. Так, у середині X ст., княгиня Ольга у боротьбі з

древлянами, “побъгоша людье изъ града (Искоростень – І.В.), и повель Ольга воемъ своимъ имати а, яко взя градъ и пожьже и; старъйшины же града изънима” [ПВЛ, 1950, с. 43]. Київ, як видно, був зацікавлений не стільки в розоренні адміністративно-господарських структур, які виникли раніше, скільки у зміні в них системи влади. На місце племінних “старців градських” у древлянські міста направлялися представники київської адміністрації, а місцеве самоуправління в древлянській землі фактично ліквідувалося [Толочко, 1986, с. 69]. Аналогічні процеси відбувалися і в сіверянському міжплемінному союзі, який уже в кінці IX – X ст. інтегрувався в державну структуру Київської Русі [Толочко, 1986, с. 69].

Складнішою була справа із окраїнними слов'янськими союзами племен. Тут остаточне переважання центральної влади визначилося лише на кінець X ст. При цьому необхідно відзначити, що місцева общинно-племінна феодальна верхівка після втрат внаслідок протистояння із центральною князівською владою інтегрувалася в склад правлячого феодального класу Русі. Вона концентрувалася переважно в містах і приймала безпосередню участь у їх подальшому розвитку.

Другий шлях утворення міст характеризувався процесами не лише початкового становлення міст, а й збільшення їх числа [Седов, 1989, с. 49]. Для нього є характерним різноманіття шляхів утворення міст, що відзначено в працях багатьох дослідників [Алексеев, 1966, с. 132; Куза, 1989, с. 161; Тимощук, 1995, с. 191]. Другий шлях появи міст був державним і пов'язаний із поглибленням феодалізації Давньої Русі в кінці XI-XIII ст., коли активно відбувалися процеси дроблення єдиної держави на удільні князівства. Найбурхливішим розвитком міських форм життя в цей час характеризуються окраїнні землі Русі, особливо Галицькі та Волинські. Це пов'язано із потребами оборони кордонів князівств. В Українському Прикарпатті з'являються такі міські осередки, як Ленківці на Пруті (попередники сучасних Чернівців), Василів на Дністрі, Кучелмин, Ушиця, Бакота, Коломия, Холм тощо, які відігравали роль важливих військово-стратегічних пунктів. У цих діях галицько-волинських князів помітне прагнення окреслити свої феодальні володіння на заході. Аналогічна тенденція характерна і для центральних князівств, правлячі кола яких шляхом зведення міст і фортець визначали кордони свої володінь. Хоча масштаби цього процесу явно поступалися окраїнним землям.

На відміну від попереднього часу, це були в основному невеликі за площею міські утворення, в поселенському плані не пов'язані зі старими племінними центрами, які не піднімалися вище рівня центру волості, а в кращому випадку, удільного князівства.

Всі міста цього часу були перш за все центрами давньоруської державності. У них сиділи на правах вотчинників або тимчасових держателів представники правлячого князівського дому. Стосовно досліджуваної території це могли бути посадники в Ленківцях на Пруті – Ярослава Осмомисла, а у літописних Василеві і Кучелміні – Василька Тербовлянського.

Те, що міста XI-XIII ст. виникли в результаті державної політики князівської влади, підтверджується археологічними даними стосовно їхньої поселенської структури. Більшість з них споруджувалася за наперед наміченим планом на нових місцях і мали добре укріпленій дитинець і посад, як це було в Ленківцях на Пруті. Втім, ці нові місця не були безлюдними. Нові міста зводилися в сформованій до них густозаселеній території, стаючи таким чином центрами значної сільської округи. У цьому випадку певний інтерес викликають висновки, зроблені М. Тихомировим, який вважав, що більшість давньоруських міст виникло в районах інтенсивного розвитку землеробства [Тихомиров, 1956, с. 64].

Більш сприятливі умови для утворення міст сформувалися, коли в суспільстві виникли нові центри суспільно-політичного та релігійного життя населення, а саме князівські фортеці,

феодалні замки-садиби, особливо на перехресті торгових шляхів. Літописні міста Василів, Кучелмин, Хмелів формувалися на основі князівських фортець, які охороняли укріплені пристані на важливому Дністровському водному торговому шляху. Навколо них поступово формувався ремісничий посад, і такий комплекс поступово починав виконувати функції міста. Одночасно із формуванням міських посадів виникають і внутрішні ринки. На торгових площах торгівля спочатку зосереджувалася в руках самих виробників. Поступово тут починає формуватися новий прошарок феодального суспільства, а саме – професійне купецтво.

Аналогічні процеси проходили і на інших теренах Давньоруської держави. Наприклад, при заснуванні м. Холм біля 1237 р. тут з ініціативи галицьких князів була споруджена князівська фортеця, біля якої почали осідати майстри “седельниці и лучницы, и тульницы, и ковцы железу и меди и серебру” [ПСРЛ, 1962, с. 558]

Отже, на теренах Пруто-Дністровського межиріччя шляхи становлення і розвитку давньоруських міст йшли в загальному руслі містотворчих процесів, характерних для всієї Давньоукраїнської держави.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев Л.В.

1966 Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX – XIII вв.). – Москва: Наука.

Белецкий С.В.

1983 Псковское городище (керамика и культурный слой) // Археологическое изучение Пскова. – Москва: Наука.

Винокур И.С., Горішній П.

1989 Бакота. Столица давньоруського пониззя. – Кам’янець-Подільський: Центр Куза А.В. Малые города древней Руси. – Москва: Наука.

Куза А.В.

1981 Большое городище Горналь // Древнерусские города. – Москва: Наука.

Лабутна И.К.

1983 Культурный слой Пскова // Археологическое изучение Пскова. – Москва: Наука.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А.

1988 Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – Киев: Наук.думка.

Москаленко А.Н.

1965 Городище Титчиха. – Воронеж.

Петрухин В.Я., Пушкина Т.А.

1979 К предистории древнерусского города // История СССР. – № 4.

Плоткин К.М.

1982 Псков и его округа в конце I тыс. н. э. и ее соседи в эпоху раннего средневековья. – Ленинград: Наука.

ПСРЛ

1962 Москва: Восточная литература. – Т.2.

Седов В.В.

1989 Становление европейского раннесредневекового города // Становление европейского раннесредневекового города. – Москва: Наука.

Сухобоков О.В.

1984 Ницаха Тростянецького р-на Сумской обл. // Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. – Киев: Наукова думка.

Тимощук Б. О.

1982 Давньоруська Буковина. – Київ: Наукова думка.

Тимощук Б.А.

1990 Восточнославянская община VI-X вв. – Москва: Наука.

1993 Раннефеодальный город восточных славян на р. Прут // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. / Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993, с. Зелений Гай Сумського району, Сумської області. – Суми.

1995 Восточные славяне: От общины к городам. – Москва: МГУ.

Тихомиров М.Н.

1956 Древнерусские города. – Москва: Госполитиздат.

Толочко П.П.

1989 Древнерусский феодальный город. – Київ: Наукова думка.

Штыхов Г.В.

1975 Древний Полоцк. – Минск: Наука и техника.

ПВЛ

1950 Повесть временных лет. – Москва - Л.: Изд-во АН СССР. – Ч. 1.

Ihor VOZNYJ

THE WAYS OF FORMATION OF OLD RUSSIAN TOWNS OF X-XIV CENTURIES IN
BASINS OF UPPER PRUT AND MIDDLE DNISTER

The author defines the basic aspects of formation of Old Russian towns. The main directions of the development of town centers are described: community-feudal way, that is characteristic for transitional epoch of social-political development of Slavic society in VIII-X centuries, and civil, connected with deepening of feudalization of Old Rus' in the and of XI-XIII centuries.